

Владимир ГЛИГОРОВ

НАЈВЕЋА ФАНТАЗИЈА

Л. Колаковски, ГЛАВНИ ТОКОВИ МАРКСИЗМА I-III,
Београд, БИГЗ, 1980, 1983, 1985.

Историје идеологија нешто су различите од других историја. Историја коју пишу учесници и она коју пишу историчари нису исте. Исто тако, историја, на пример, књижевности коју пишу професори и она коју пишу писци нису исте. То чак важи и за филозофију и науке. У свим тим случајевима постоји посебан спој пристрасности и непристрасности, само што је различито оформљен. Историја коју је написао неки војсковођа допуњује се са каснијом историјском науком. У обема тражимо обавештења о смислу историје и о природи човека, али с различитим приступом. Исто је и са делима књижевника. Смисао књижевности и позив писца друкчије ће приказати писац од професора књижевности или естетике. У свим овим различитим случајевима, међутим, не очекујемо ни потпуну пристрасност нити потпуну непристрасност — осим ако се не ради о слабом делима. Но, не тражимо ни исти спој ових двеју вредновања.

Код историја идеологија, тај спој је теже остварити. „Идеолошка немужичаност“, како би рекао Вебер, веома је ретка, а пристрасност у овим стварима ретко оставља разум неоштећеним. Желео бих да истакнем два основна разлога, социолошке или политичке природе, због којих је то поготово случај с марксизмом. Први је последица природе предмета. Марксизам је идеологија, али и политика. Идеолошка музичаност скоро да онемогућује политичку непристрасност, а политичке обавезе скоро да чине безначајном и идеолошку неопређеност. Други разлог је у природи „идеолошке слојевитости“. Идеолошке струје се деле на вође и следбенике, класике и настављаче. Ако не одмах, а онда касније, доћи ће до идеолошке конкуренције, па ће пристрасност, све до званичности, превладати. Из тих разлога, школске историје марксизма нису довољно занимљиве, а оне које пишу марксисти скоро увек теже да буду пристрасне на предвидљив начин.

Колаковски је вероватно идеална личност за писање историје марксизма, која би садржала онај непогрешиви спој пристрасности и непристрасности, који истовремено чини дело и значајним и занимљивим. Он је допринео развоју и одбрани марксизма; допринео је и оправдавању социјализма; допринео је и критици марксизма; а, на крају, допринео

је, веома значајно, и критици социјализма. Од њега се може добити и поглед изнутра и осврт с непристрасног становишта. Његова идеолошка музикалност не служи идеолошким сукобима, а политичка опредељеност, уколико је има, не доминира његовим разумом и циљевима. У његовој историји марксизма би, дакле, требало очекивати одговоре на питања о смислу марксизма и о лику марксисте. Следићу у овом осврту редослед његових доприноса, који сам већ навео.

НАСТАНАК, РАЗВОЈ И РАСПАД

Историја марксизма по Колаковском има јасну силазну путању. Истовремено, Колаковски тврди да је марксизам „највећа фантазија овога века“. Ово збуњује. Још већи проблем настаје када се види о којим фантастима се ради. Ако се изузме Карл Маркс, тешко је наћи марксисту за кога би се могло рећи да га Колаковски сматра способним за велику фантазију. Неки нису велики, а други никако нису фантасти.

Сличан проблем се јавља и када покушамо да установимо садржај ове фантазије. Колаковски с великим симпатијама приказује Маркову мисао. Он следи оне тумаче који у њему виде великог индивидуалисту и демократу. То свакако не захтева неку велику фантазију. Међутим, чак и да се ради о сасвим специфичном и новом тумачењу индивидуализма и демократије — а нема сумње да би се то морало тврдити, ако се Маркс стварно жели тако приказати — то нису садржаји марксистичке фантазије овога века. Индивидуализам је одмах напуштен за рачун колективизма, а демократија је потом устукнула пред диктатуром.

Тиме се већ алудира и на континуитет марксистичке мисли. Колаковски жели да каже да тај континуитет постоји. Међутим, ако се следе његова тумачења Маркса и марксиста, континуитет тешко да се може наћи. Колаковски сматра да се Маркс није довољно бранио од оних тумачења која ће касније превладати, а која, по Колаковском, Маркс у ствари није заступао. То се, на пример, односи на колективизам и диктатуру. Међутим, касније, Колаковски јасно истиче да је Маркс доследно заступао натуралну привреду и централно планирање и указује на чињеницу да то не могу бити демократске установе. Дакле, опет се установљава континуитет, који је чвршћи од онога којег омогућавају двосмислености.

Сличну недоумицу изазива и оцена Колаковског о трајним вредностима Марковог мишљења и марксизма уопште. Он истиче две карактеристике, једну научну, другу идеолошку. Колаковски сматра да је историјски материјализам највећи Марков допринос. То је филозофска или научна страна. Овој страни марксизма, међутим, сам Колаковски посвећује веома мало пажње. Много више се бави другим странама марксистичког мишљења. Такође, тврди да је историјски материјализам, строго узевши, бесмислица, а пажљиво изложен своди се на баналност. У чему је онда његов значај? Посебно је нејасно у ком смислу је он основа за фантазију. Изгледа да би требало да историјски материјализам представља трајну основу „највеће фантазије“ тако што доказује историјску неминовност људског ослобођења. Али то нуде многе идеологије. Штавише, марксизам ову могућност чак удаљава у будућност и

не везује је само или превасходно за појединачно делање. Напротив, Маркс учи да класне и појединачне фантазије не мењају ток историје.

Најјаснија је тврдња Колаковског да је марксизам „највећа фантазија“ по томе што садржи уверење о остварљивости свих идеала. То, с правом истиче Колаковски, није саставни део историјског материјализма, већ представља срж марксистичке идеологије. Да ли је то тачно, није сасвим сигурно. Јер, сам Колаковски истиче, Маркс је тежио да критикује све идеале, приклањајући им се тек пошто би тврдио да се ради о „стварној слободи“, „стварној једнакости“, „стварној правди“, дакле о „стварним идеалима“. А ова квалификација тешко да је разјашњавала ствари. О чему су говорили ти „стварни“ идеали тешко је рећи. А посебно је тешко рећи на која средства су упућивали. Овде долазимо на чињенично питање. Да ли су стварно марксисти, њихове партије и класе које су их следиле биле подстакнуте овако схваћеном „великом фантазијом“ или нечим другим? Која је стварна улога интереса у овој фантазији? Целокупна историја марксизма коју је Колаковски написао указује на значајну, па чак и одлучујућу улогу интереса, а не идеала. То посебно буну код оцењивања идеализма марксистичке идеологије.

Није ми циљ да расправљам са појединим ставовима Колаковског, као што не сумњам да се многи од њих могу бранити. Желим за сада само да укажем на чињеницу да је основна линија историје марксизма, коју Колаковски представља као непрестан пад, варљива. Јер, негде „највећа фантазија“ мора имати и узлете. Историја као да говори да никакве фантазије није ни било, а Колаковски је ипак тако изричито карактерише.

Зашто? У суштини, мислим да је то зато што се стварни развој марксизма не подудара с развојем марксизма. Ако је тачно да је марксизам у свом настанку на врхунцу, развија се постепеним падом и, на крају, се распада, обнове марксизма у којима су били ангажовани многи марксисти нису много значајне. И док се марксизам распада удаљавајући се од Маркса, марксисти се развијају непрестаним покушајима приближавања Марксу. И док марксизам изчезава независно од ваљаности садржаја сопствених тврдњи, а посебно независно од ваљаности Марксове мисли, сами марксисти остају у свом уверењу или га напуштају у складу са својим ставом према Марксовој мисли. То важи за многе марксисте. За Лењина и Кауцког, као и за Лукача и Корша. Та једна имплицитна претпоставка о интелектуалној недораслости према Марксовој мисли чини ово виђење историје марксизма истовремено и уверљивим и спорним. Класик стоји на почетку историје и сви други су само његови следбеници. А, опет, овакво стање имплицира могућност обнављања марксизма, а не потпуног распада.

То се види и на примеру самог Колаковског. Његови значајнији напори у марксистичкој теорији ишли су за тим да се обнови мисао младога Маркса. У неким написима дао је веома занимљива тумачења ове мисли. За њих се не може рећи да су сасвим оригинална, али јесу усмерена у том првцу обнове изворне марксистичке, односно Марксове мисли. И то не толико у теорији историје, већ баш у филозофији. Овај пут следили су многи марксисти, нарочито после дестаљинизације. И ту некако долазим до кључне идеје која се намеће услед ове несагласности између историје марксизма и њеног садржаја. Наиме, марксист се постаје из многих разлога, али се престаје бити у дијалогу с Марксом.

Колаковски у том дијалогу Маркса респектује. Он више не може да прихвати скоро ништа од онога што Маркс изгледа да тврди. Штавише, он не може ни сасвим да га ослободи кривице за будући развој марксизма. Али он сматра да је дијалог био велик и да има извесног континуитета између Маркса и самог Колаковског. И то је оно што некако противречи основном смеру историје марксизма који му он даје и што се исправља оценом о „највећој фантазији“, која ми изгледа сасвим неадекватна.

ЛЕВИЦА

Марксизам је неодвојив од социјализма. Штавише, успон социјализма повезан је са распадом марксизма. Опет иста неравнотежа између фантазије и остварења. Колаковски, ипак, неће да каже да је остварење уништило фантазију. Његова намера није да доказује да су услови у којима је требало остваривати идеале били такви да се они нису могли остварити. Он не жели ни да каже да су идеали издани, од стране недоследних или егоистичких следбеника. Он се доследно придржава континуитета, мада због тога не губи из вида посебне одговорности.

Он жели да веже успех социјализма и распоред марксизма за судбину европске левнице. Његов однос према левници исти је као према Марксу. Мада он сада сматра да је судбина левнице запечаћена, тешко је рећи да она за њега нема више никакву вредност. Штавише, развој његовог односа према социјализму утицао је и на његово схватање значења „левнице“ и „деснице“, али за ову другу он не везује, колико ми је познато, неку већу фантазију.

Колаковски више не брани социјализам. Ако се узме његов догматски период (за који он сада каже да му не служи на част), његова одбрана била је прилично специфична. У овој историји то се више не види. Међутим, у неким ранијим радовима, она је присутна. По мом мишљењу, најзанимљивија је она у огледу „Етика без кодекса“.²⁾ Овде није место да се његово становиште тумачи. Колаковски заправо брани етичку одговорност и самосталност. Он очигледно сматра да је социјалистичко друштво такво да ставља људе на искушење и захтева јаке моралне личности. Јасно је да ће те личности преузимати морални ризик, а неће се заклањати иза било ког, па и религиозног, моралног кодекса.

Морални ризик, то је оно што је карактеристично за левницу. Левница, то је по Колаковском плебејски покрет за освајање слободе, једнакости и солидарности. Као свака побуна, он захтева самосталан чин — ту је садржан морални ризик. Шта, међутим, ако је тај морални ризик превелик за човека? И, заиста, Колаковски касније истиче да левница није успела да идеале усагласи с моралним делањем. Али, ипак, идеали јој дају одређену предност.

У ствари, да ли јој дају? У овим књигама Колаковски не користи више појам „левнице“ једнозначно. Заправо, проблеми настају још раније. У напису „Појам левнице“,³⁾ Колаковски на чудан начин прихвата Стаљинову поделу социјалистичког политичког простора на „левницу“ и „две деснице“. Само ће Стаљин доћи на место партијске деснице. Очигледно, проблем није само у обезбеђивању континуитета левнице у социјализму, већ и односа према десници. Трансформација се, потом, ако

сам то добро схватио, одвија на следећи начин. Најпре се узима да је појам деснице само метафора, док се левици и даље придаје самосталан смисао. Колаковски, сада, одбацује поделе на левицу и десницу у социјализму, посебно у Совјетском Савезу, мада више инсистирајући на нестварности деснице него левице. Тек када ће доћи на то да говори о Троцком он као да жели да у потпуности одбаци ову поделу.

Тиме се, мислим, и цео појам левице распада. Очигледно је скоро немогуће истовремено бранити континуитет између левице и социјализма и пребацивати на десницу све оне који се не уклапају у „леву фантазију“. Можда је и због тога у критици Троцког Колаковски толико суров. Очигледно је пред искушењем моралног ризика левица поклекла, упркос идеалима.

Ако левица не може да оправда социјализам, да ли ишта може? Остаје ли шта од левих идеала? Може ли се, насупротив томе, прихватити симетричност левице и деснице? Нисам сигуран у одговоре на ова питања. Вероватно се може рећи да Колаковски сматра да су идеали левице и даље привлачни, чак ако никако друкчије онда као „нужна утопија“. Но, сама левица није. Из тога, међутим, не би требало закључити да би Колаковски прихватио симетричност између левице и деснице. Пре ће бити да би он сада одбацио трајнији смисао оваквих подела.

С тим, бојим се, одлази и слобода моралног ризика. Раније је Колаковски сматрао да интелектуалци имају посебан афинитет према моралној самосталности и левим уверењима. Међутим, већ у историји марксизма они стичу мање значајну улогу. А и њихов карактер као да не обећава много. Интелектуалци и социјализам, тај спој као да не обећава много. Штавише, у једном новијем напису,⁴⁾ Колаковски критикује читав модерни рационализам, слично као што чини и Чеслав Милош.⁵⁾ Према томе, рационална етика, самостални морални ризик — то све више не може, бар тако то сада изгледа, да оправда друштвене вредности и поредак.

СИРОМАШНИ МАРКСИЗАМ

Шта је то толико привлачило марксизму, а шта сада толико одбија? Из приказа марксизма то се не види довољно јасно, па ће можда из критике. Но, и овде наилазимо на сличан проблем као и раније. На интелектуалном плану, тешко је рећи да се данас било шта ново може критички рећи. Марксова мисао, као и мишљење његових следбеника, детаљно су и вероватно дефинитивно критиковани већ када су настали. Економска мисао Маркса била је надмашена скоро пре него што је била изнесена у првом тому „Капитала“. А критикована је сасвим темељно већ крајем прошлога века и почетком овог. Филозофска мисао, онолико колико је постојала, због познатих двоумљења Маркса око „краја филозофије“, не може се сматрати озбиљном алтернативом тадашњем развоју филозофије. О неким другим Марксовим доприносима, којима он сам није придавао неки значај, као на пример у естетници, етици, историји и антропологији, упркос дивљењу и канонизацији његових следбеника, не може бити озбиљног разговора. У свему томе је, мислим, Колаковски у праву.

Шта, дакле, остаје? Колаковски, како сам већ рекао, истиче историјски материјализам, и посебно значај социолошког приступа у свим мисаоним дисциплинама. Он сматра да је то незаобилазно, мада банално запажање. Да ли је? Сам Колаковски истиче да је Маркс само доследније разговарао приступ који је већ био прихваћен и разрађен. Он је то свео на парољу, а паролу имају посебну продорност у науци. То ми се чини двоструко погрешним. Нисам ни сигуран да је значај социолошког приступа толико велики а посебно ни да је Марксдова социологија боља или ваљанија од других. Осим тога, уопште не изгледа да је марксизам био толико привлачан због свог социолошког језгра, ако је оно стварно постојало. Макс Вебер је, на пример, био веома значајан социолог, а и његова је социологија вероватно ваљанија од Марксове, па је ипак много мање популаран од Маркса — ако се уопште може говорити о поређењу.

Заправо, Колаковски самом својом књигом говори нешто друго. Марксизам није издржао критику скоро већ на самом настанку. Данас се тој критици мало шта може додати. Оно што је преживело није специфично за марксизам. Марксизам је стекао популарност тек с лењинизмом и стаљинизмом. Ово објашњава и распоред материјала у трима књигама и избор аутора који се обрађују. Ако се изузме прва књига, која је скоро у целини посвећена Марксу и Енгелсу, половина друге књиге и читава трећа књига посвећене су лењинизму и стаљинизму, или онима који су били под њиховом сенком. Упркос чињеници да је овај период подведен под назив „Распад“, у њему има много више значајних марксиста него у претходном. Из тога следи оно што је и иначе очигледно: марксизам је превасходно био привлачан као политичко учење. Посебно после победе социјалистичке револуције. Континуитет између Маркса и Лењина и јесте у томе што је Лењин артикулисао политички потенцијал марксизма.

Колаковски тако и посматра марксизам, нарочито лењинизам. Из тог разлога, он се не упушта у неке детаљније критике појединих марксиста, јер су или те критике познате или су очигледне. Неки Колаковском замерају⁶⁾ на становишту да је марксизам мртав, истичући било значај неких марксистичких струја које он не разматра, било указујући на још увек живу дискусију између марксиста и немарксиста на Западу, у разним областима. Ове друге Колаковски не разматра, претпостављам, зато што то спада у академски марксизам, за који он не показује скоро никакав интерес. И, заиста, није нетачна примедба да западни марксизам пролази кроз многе обнове, па се тешко може рећи да је мртав као извесна академска струја. Но, Колаковски посматра максизам као идеолошку струју, и то посебно у социјалистичким земљама. Поред тога, он посматра резултат великог дијалога између немарксистичких струја и марксизма, а не академске расправе. У том дијалогу, по Колаковском, марксизам је мртав. Да ли ће се нека његова тврдња боље или горе образлагати или бранити, то није кључно.

Овде је тренутак да кажем нешто о марксизму и марксистима у том кључном периоду распада и истовремене популарности. Колаковски утврђује да долази до осиромашења марксистичке мисли и до интелектуалног пораза скоро свих значајних марксиста. Негативни хероји овог процеса су Лењин и Стаљин. Њихове жртве су и такве личности као што су Троцки, Бухарин, Лукач, Блох и много други.

Зашто је лењинизам био толико успешан? Ово је поново питање о односу интелектуалаца и социјализма. Колаковски одговор налази у природи интелектуалаца.⁷⁾ Интелектуалци имају склоност за мисаоном и моралном неодговорношћу. Лењинистичка политика им је пружила значајан подстицај у том правцу. Но, биће интелектуалца је крхко. Оно се слама пред догмом. Социјалистички интелектуалац показује ову јасну неравнотежну психологију. С једне стране одушевљење за ослобођење од мисаоних и моралних стега које пружа марксизам и, с друге стране, прихватање озваничења марксизма као владајуће идеологије. Поступци прилагођавања су занимљиви, али нису најзначајнији. Мање-више је свеједно да ли се остаје доследан марксист, било као лењинист или као критичар лењинизма, или се приватно напушта марксистичко уверење а јавно и даље заступа, или се, чак, обратно, приватно задржава вера у марксистичке догме, а јавно наступа критички. Лењинизам, да тако кажем, ломи кичму марксистичког интелектуалца.

Стаљинизам је много једноставнији случај. Колаковски истиче и иначе познату чињеницу о огромном утицају скоро невероватне књиге под насловом „Кратки курс историје СКП(б)“, посебно последње главе, коју је написао Стаљин. Овај утицај је био влeики и изван социјалистичких земаља. Ипак, не може се рећи да је овај утицај такав да марксистичког интелектуалца ставља у фаустовски положај. И ту се, по мом мишљењу, поново збуњујуће јавља ова оцена о „највећој фантазији“. Она као да алудира на фаустовску интерпретацију. Сам Колаковски јој се, књигом и другим чланцима, опире. Ипак, у овој оцени као да она проди-ре.

Међутим, завођење и заробљавање марксистичког ума у доба стаљинизма нема фаустовски садржај. Разлог је у томе што интелектуалци пред стаљинизмом не подлежу искушењу фантазије. Они се не налазе пред индивидуалном одлуком; њихова дилема није она најдубља интелектуална и морална драма појединца. Њих заправо носи стихија. Опредељење је учињено раније, када се улог није ни знао. Касније се само следи неминовна линија мањег отпора. Прилагођавања су, као што рекох, различита, али општи ток је исти.

Отуда и истицање Колаковског да је време распада и време највеће популарности. И истовремено инсистирање на тврдњи да се ипак ради о фантазији. Оданост је према Марксу, све остало је прилагођавање. Али, у том уточишту, сада се јасно види, нема много утехе. Повратак Марксу само нас суочава са свим оним интелектуалним недостацима, који су одувек били видљиви. И у том је, рекао бих, неравнотежно биће марксистичког интелектуалца. Известан спој Маркса и Лењина је неопходан би се формирао сасвим специфичан марксистички поглед на свет. Стаљин касније само нуди догму и принуду како би се овај спој одржао. Али чак и они који су постали марксистички читајући „Кратки курс“ остали су то не само захваљујући принуди, већ и због вере да се он заснива на нечем бољем, што се може наћи код бољих „класика“. Иначе не би било могуће објаснити како је децентрализација довела до пораста утицаја марксизма. И сам интелектуални пут Колаковског то потврђује. Не, фантазије ту нема; можда трагања за величином, које разочарава.

РЕФОРМА СОЦИЈАЛИЗМА

Нешто ипак коинцидира: распад марксизма коначан је истовремено с кризом социјализма. По мом мишљењу, најбољи делови ове историје марксизма не односе се на марксистичку мисао већ на развој социјализма. Заправо, значајни делови посвећени Лењину и Стаљину баве се првенствено историјом бољшевизма и социјализма, а много мање њиховом мишљу. Отуда, у овој историји, ове две личности доминирају. У неким другим историјама, њихове улоге се умањују, јер се тежи истраживању развоја доктрине, а њихова је улога у томе мање значајна. Колаковски, по мом мишљењу исправно, враћа однос у равнотежу.

Но, у самом опису настанка и развоја бољшевизма и социјализма нема много непознатих ствари. Странице су занимљиве и добре, али непознатог је јако мало. Идентично побијање сопствене тезе о „великој фантазији“ и ту се види. Могли бисмо да кажемо да се ова „фантазија“ односи више на народ него на интелегеницију. Заправо, можда би ова метафора требало да има следеће значење: марксизам је велика авантура интелектуалаца, а највећа фантазија народа. Но, као што рекох, анализа социјализма самог Колаковског то побија. Ако је фантазије и било, била је веома краткотрајна.

Много значајнији су радови Колаковског о реформи социјализма, који овде нису оставили трага. Од некога ко је заговарао социјалистичку реформу, Колаковски је постао човек који заговара реформу социјализма. Његови написи с почетка седамдесетих година, после окупације Чехословачке, имали су парадоксално оптимистички тон.⁸⁾ Он је доказивао да се социјализам може реформисати. Друкчије речено, сматрао је да постоји интелектуални и политички пут изласка из социјалистичке реалности. Ови радови су схваћени као рана најава „Солидарности“. Ја сам их доживео и као коначно ослобођење једног ума.

Можда је то и прави завршетак „највеће фантазије“. Но, целокупна историја марксизма говори против тог завршетка. Ова напетост даје овим књигама посебну драж. Њено присуство потврђује оно што сам на почетку рекао. Колаковски је успео да се приближи оном идеалном споју пристрасности и непристрасности, који одликује велике историчаре и учеснике. Можда још увек више као учесник, него као историчар.

Напомене

- 1) Л. Колаковски, *Филозофски есеји*. Београд: Нолит, 1964.
- 2) L. Kolakowski, *Toward a Marxist Humanism: Essays on the Left Today*. New York: Grove Press, 1968.
- 3) L. Kolakowski, „Modernity on Endless Trial“, *Encounter*, март 1986.
- 4) Види Ч. Милош, *Земља Удро*. Горњи Милановац: Дечје новине, 1982.
- 5) На пример: Е. Р. Thompson, *The Poverty of Theory*. Лондон: Pluto Press, 1981.
- 6) L. Kolakowski, „Intellectuals Against Intellect“, *Daedalus*, лето 1972.
- 7) Л. Колаковски, „Да ли је могућа реформа бирократског социјализма?“, *Видици*, 3, 1983, стр. 7—21.